

DELPHINE HORVILLEUR

Χμ...

ΠΩΣ ΝΑ ΜΙΛΑΜΕ
ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ

Μετάφραση: Ιωάννα Παπαγιάννη
Επιμέλεια: Αριέλλα Ασέρ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΜΟΣ

Στη μνήμη του *Elias B.*
που η τελευταία του πνοή έκανε
αυτές τις σελίδες να πάλλονται

Σημείωμα της μεταφράστριας: Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την φίλη Μαρία-Χριστίνα Αναστασιάδη για τις πολύτιμες επισημάνσεις της.

«**χμ...**»: Επιφώνημα δηλωτικό
προβληματισμού, σκεπτικισμού, ειρωνείας,
αμφιβολίας, περιπαικτικής διάθεσης,
απορίας, δισταγμού ή αμηχανίας (από το
Χρηστικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών).

Οι κανόνες του παιχνιδιού

Ας πούμε ότι...

Ας πούμε ότι... ξέρουμε να μιλάμε γι' αυτούς.

Ας πούμε τουλάχιστον ότι... το προσπαθούμε.

Τα παιδικά παιχνίδια ξεκινούν πάντοτε με ένα «ας πούμε ότι...».

Αμπρακατάμπρα! Ένα ρήμα σε υποθετικό λόγο δημιουργεί μια ιερή σύμβαση. Γεννιέται τότε μία μυθοπλασία, όπου όλα γίνονται πιστευτά αφού «ας πούμε» ότι είναι έτσι. Η μαγεία των λέξεων σφραγίζει μια συμφωνία με το άπειρο των πιθανοτήτων: ας πούμε ότι ήμαστε δυνατοί, ψηλοί κι ατρόμητοι...

Εννοείται ότι ξέρουμε καλά εξ αρχής ότι όλα αυτά είναι ψέματα. Αντιλαμβανόμαστε σαφώς την αδυναμία μας, κυρίως απέναντι στο παιδί που ρωτά. Είμαστε βέβαιοι πως δεν θα ξέρουμε ούτε να του απαντήσουμε, ούτε να του εξηγήσουμε. Θα έπρεπε να είμαστε τρομερά αφελείς ή αλαζόνες για να περιμένουμε πως θα βρούμε τις σωστές λέξεις. Το να μιλάει κανείς για τον θάνατο δεν είναι ποτέ παίξε γέλασε.

Ακόμη κι εμείς, οι ενήλικοι, αγνοούμε τους κανόνες όταν μιλάμε μεταξύ μας γι' αυτόν. Όποια κι αν είναι η ηλικία μας ή οι περιστάσεις, την σκαπουλάρουμε όπως μπορούμε με μισόλογα, μεταφορές και ένα κάρο εκφράσεις που ηχούν παράφωνα ή είναι εντελώς παράλογες: «λυπάμαι, μας άφησε», «τι θλιβερό, έφυγε», ψιθυρίζουμε ο ένας στο αυτί του άλλου ενώ ξέρουμε πολύ καλά ότι το άψυχο σώμα που κείτεται μπροστά μας δεν θα πάει πουθενά μόνο του, ακόμη κι εάν το επιθυμούμε διακαώς... Δεν θα φύγει και δεν θα μπορέσει να αφήσει τον τόπο όπου βρίσκεται. Μεταξύ ενηλίκων, παίζουμε με τις λέξεις όπως μπορούμε. Αραδιάζουμε κοινοτοπίες τη μία μετά την άλλη. Καταφεύγουμε ασυστόλως σε αλληγορίες.

Όμως, απέναντι στα παιδιά τα πράγματα περιπλέκονται. Μένουμε εντελώς άφωνοι. Υπεκφεύγουμε, ξεγλιστράμε γιατί, κατά βάθος, το γνωρίζουμε πολύ καλά: η συζήτηση αυτή θα ματαιώσει οριστικά όσα οφείλει να κάνει ένας ενήλικος. Θα τσαλαπατηθούν όλες οι πανηγυρικές υποσχέσεις που έχουμε δώσει, με ή χωρίς λόγια. Θα αθετήσουμε τα λόγια μας και όλες τις υποσχέσεις μας, όλες εκείνες τις φορές που είπαμε σ' ένα παιδί: «Μην ανησυχείς, εγώ είμαι εδώ, δεν θα σου συμβεί τίποτα» ή «μην σε νοιάζει, εγώ πάντοτε θα σε προστατεύω». Ή ακόμη «μην διστάζεις να ρωτήσεις έναν ενήλικο, οι μεγάλοι έχουν πάντα μια απάντηση» ή, ακόμη χειρότερα, όταν το διαβεβαιώνουμε ότι «φυσικά και υπάρχει δικαιοσύνη στον κόσμο!».

Σιωπούμε γιατί καμία λέξη δεν θα μας επιτρέψει να σταθούμε όρθιοι, σε στέρεο έδαφος, κρατώντας σφιχτά το χέρι του παιδιού. Σιωπούμε γιατί οι λέξεις έπαψαν να ηχούν σωστά. Ενθάδε κείται το νόημά τους. Η ικανότητά τους να σημαίνουν κάτι έχει πια πεθάνει.

Η γλώσσα είναι ανήμπορη, επειδή ο θάνατος διαταράσσει όλες τις λειτουργίες της. Κι ίσως

αυτός να είναι και ο ορισμός του: ο θάνατος δεν είναι το αντίθετο της ζωής, αλλά της γλώσσας. Είναι αυτό που ξεφεύγει από τις λέξεις, από τους ορισμούς και τις επεξηγήσεις. Αυτό για το οποίο δεν καταφέρνουμε να μιλήσουμε. Μπορούμε να μιλάμε για τη ζωή και τον φόβο μας μήπως τερματιστεί. Να μιλάμε για ό,τι υπήρξε, για ό,τι θα μπορούσε να είχε υπάρξει και για ό,τι δεν θα υπάρξει ποτέ ξανά. Αλλά για τον θάνατο αυτόν καθαυτόν δεν ξέρουμε να μιλάμε. Καμιά λέξη δεν καταφέρνει να τον εκφράσει. Και απέναντι στα παιδιά, αυτό το ανείπωτο αρχίζει ξαφνικά να ουρλιάζει δυνατά και να κλονίζει τα τείχη και τις βεβαιότητές μας.

Χιλιάδες φορές στο επάγγελμά μου ως ραβίνος έχω ζήσει αυτή την εμπειρία. Συνοδεύοντας οικογένειες στη διαδικασία του πένθους, οι ίδιες ερωτήσεις μου τέθηκαν πολλές φορές: Τι μπορούμε να πούμε στους νεότερους; Τι πρέπει να τους πούμε; Τι μας συμβουλεύετε να κάνουμε; Μερικές φορές, τα ερωτήματα γίνονται πολύ πιο συγκεκριμένα: πρέπει να πούμε ψέματα ή την αλήθεια σ' ένα παιδί; Να του επιτρέψουμε να δει το νεκρό σώμα; Μπορεί να έρθει στην κηδεία; Μπορούμε να κλάψουμε μπροστά του;

Και έπρεπε κάθε φορά να αποδεχθώ το αυτονόητο. Δεν υπάρχει καμιά μοναδική ή τυποποιημένη απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα. Είναι ευκολότερο να επιχειρηματολογούμε για κάτι ή για το αντίθετό του, να εκφράζουμε βεβαιότητες με τρόπο δογματικό, θρησκευτικό ή ψυχαναλυτικό... παρά να ανοίξουμε με το παιδί μια αληθινή συζήτηση αποδεχόμενοι ότι θα κλονιστούμε.

Προφανώς αυτός είναι ο λόγος που δεν έχουν γραφτεί πολλά βιβλία πάνω σ' αυτό το θέμα. Πιστεύω ότι, για να είναι εύστοχα, θα πρέπει όλα να ξεκινούν με μια πλήρη παραδοχή αδυναμίας.

Μια μορφή εξομολόγησης του ενήλικου που προειδοποιεί το παιδί για την ανικανότητά του να εξηγήσει.

Θα πρέπει, παραδόξως, να του πούμε: «Άντε, ρώτα ό,τι θες, αλλά να ξέρεις ότι δεν θα ξέρω να σου απαντήσω».

Το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας δεν δίνει, επομένως, καμιά έτοιμη απάντηση. Αν ψάχνετε έτοιμες συνταγές, θεωρητικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις, δείτε αλλού αν υπάρχουν. Αυτές οι σελίδες προτείνουν κάτι άλλο: την απλή μαρτυρία κάποιας που είχε την τιμή και τον πόνο να

συνοδεύσει συχνά ανθρώπους σ' αυτή την απερίγραπτη διαδρομή και τώρα επιθυμεί να μοιραστεί λίγη από την εμπειρία της.

Αυτό το βιβλίο το ενέπνευσε μια ξεχωριστή στιγμή.

Λίγο μετά την κυκλοφορία του βιβλίου μου, *Ζώντας με τους νεκρούς μας*¹, μου ζήτησαν να δώσω μια διάλεξη σε ένα κοινό παιδιών και νεαρών εφήβων.

Με προσκάλεσαν να τους μιλήσω για τον θάνατο, για τον οποίο δηλώνω κατηγορηματικά ότι δεν ξέρουμε πραγματικά να μιλάμε.

Βρέθηκα εκείνη την ημέρα απέναντι σε παιδιά, δέκα περίπου χρονών, μερικά τα συνόδευαν οι γονείς ή οι δάσκαλοί τους, κάποια άλλα ήταν μόνα τους. Αν γινόταν διαγωνισμός για το ποιος ένιωθε πιο άβολα, δεν ξέρω ποιος τελικά θα κέρδιζε, η γυναίκα που έδινε τη διάλεξη, το νεαρό κοινό ή οι συνοδοί. Μόλις όμως πέρασαν οι πρώτες στιγμές αμηχανίας, ξεκίνησε δειλά-δειλά ένας διάλογος.

1 *Vivre avec nos morts. Petit traité de consolation* (Grasset: 2021). [Στα ελληνικά, *Ζώντας με τους νεκρούς μας. Μικρή πραγματεία παρηγορίας*. Ιωάννα Παπαγιάννη μτφ., Αρμός, Αθήνα: 2024.]

Ας πούμε ότι...

Και έξαφνα, ένα κοριτσάκι σήκωσε το χέρι και με μια αποφασιστική φωνή με ρώτησε σε έναν οικείο και συγκινητικό ενικό:

«Πες μου, τι νομίζεις ότι πρέπει να κάνουμε όταν είμαστε βέβαιοι ότι κάποιος πέθανε αλλά οι γονείς μας δεν μας το λένε; Νομίζεις ότι πρέπει να τους πούμε ότι το ξέρουμε ή να κάνουμε πως δεν το έχουμε καταλάβει;»

Με λίγες φράσεις και πολύ τσαγανό, ένα τόσο δα κοριτσάκι είχε μόλις φανερώσει το πιο βαθιά κρυμμένο μυστικό τόσων και τόσων οικογενειών. Ξεσκέπασε το μυστικό της τόσο καλά προστατευμένης σιωπής και έφερε στο φως αυτό που όλοι γνωρίζουμε μέσα από την εμπειρία μας! Τα παιδιά γνωρίζουν πολύ καλά αυτό που τους κρύβουν οι γονείς. Κι όμως, τα λόγια λογοκρίνονται και από τη μια πλευρά και από την άλλη, χωρίς να ξέρουμε ποιος ακριβώς είναι πιο ευάλωτος και ποιος θέλει να προστατεύσει τον άλλο. Ποιος φροντίζει ποιον μέσα στην σιωπή; Ο γονέας που ανησυχεί για τον πόνο του παιδιού ή μήπως το παιδί που «καλύπτει» το ψέμα του ενήλικου; Ο καθένας αποσιωπώντας αυτό που ξέρει, προστατεύει τον άλλο

και παριστάνει πως νιώθει ο ίδιος προστατευμένος. «Σε κρατώ, με κρατάς, από το γενάκι, όποιος κλάψει πρώτος θα φάει ένα μπατσάκι».

Η ιδέα αυτού του βιβλίου γεννήθηκε στη διάρκεια αυτής της διάλεξης μπροστά σ' αυτά τα παιδιά. Τώρα που το γράφω, δεν ξέρω ακόμη ποιος και πώς θα το διαβάσει.

Ονειρεύομαι πως θα μπορέσει να φανεί χρήσιμο για να ξεκινήσει μια συζήτηση ανάμεσα στις γενιές, πως θα επιτρέψει να τοποθετήσουμε λέξεις πάνω στις ρωγμές μιας οικογενειακής σιωπής. Ίσως κάποιες σελίδες, μια φευγαλέα ματιά, ένα γλωσσικό ολίσθημα ή ένας αμήχανος βήχας, επιτρέψουν να πούμε σε αυτούς που αγαπάμε: «Ξέρω ότι ξέρεις ότι ξέρω ότι ξέρεις... Δεν είπα βέβαια αυτό που ξέρω ότι έχεις καταλάβει».

Αυτό το βιβλίο ίσως να χρησιμεύσει σε γονείς που πενθούν, που αναρωτιούνται πώς να μιλήσουν στα παιδιά τους. Ίσως να το προσφέρει κάποιος σε παιδιά που θα το ξεφυλλίσουν με την προτροπή των ενηλίκων ή κρυφά, χωρίς να πούνε τίποτα σε κανέναν, για να δοκιμάσουν να αποκωδικοποιήσουν τις σιωπές.

Ίσως, κάποιες οικογένειες που τις επισκέ-

Ας πούμε ότι...

φθηκε ο θάνατος να θελήσουν να διαβάζουν κάθε βράδυ μαζί με τα παιδιά τους ένα του κεφάλαιο, σαν τα βιβλία που διαβάζουμε πριν μας πάρει ο ύπνος.

Δεν υπάρχει καμία οδηγία χρήσης, κανένας κανόνας του παιχνιδιού... όπως συμβαίνει κι όταν πενθούμε. Αντίθετα με όσα υποστηρίζουν ορισμένοι φιλόσοφοι, δεν νομίζω ότι μπορούμε να μάθουμε να πεθαίνουμε, ούτε και να αντιμετωπίζουμε γαλήνια την απώλεια ενός αγαπημένου μας προσώπου. Είναι όμως δυνατό, όποια ηλικία κι αν έχουμε, να μάθουμε να ζούμε συνειδητοποιώντας αυτό που ο θάνατος φτιάχνει στις ζωές μας. Να πούμε στον εαυτό μας όταν βρεθούμε απέναντί του ότι, παρ' όλα αυτά, τον τελευταίο λόγο τον έχει η ζωή.

Ας πούμε ότι ... μιλώντας για αυτό, γινόμαστε πιο δυνατοί.